

**SHEROBOD DOSTONCHILIK MAKTABIDA
QO'LLANILUVCHI TAKRORLAR**

*Djurakulova Gulnoza Shavkatovna, filologiya fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD), O'zbekiston jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar universiteti dotsent v.b.*

**REPETITIONS USED IN THE SHERABAD EPIC
SCHOOL**

*Dzhurakulova Gulnoza Shavkatovna, associate professor
(PhD), University of Journalism and Mass Communications of
Uzbekistan, Uzbekistan*

<https://orcid.org/0000-0002-3226-0523>

e-mail:

djurakulovagulnoza5@gmail.com

**ПОВТОРЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ШЕРАБАДСКОЙ
ШКОЛЕ ЭПОСА**

*Джуракулова Гульноза Шавкатовна, доцент в.б. (PhD)
Университет журналистики и массовых коммуникаций
Узбекистана, Узбекистан*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'ning ta'rif va tavsifi beriladigan parchalarda o'xshatishli kichik epik formulalar asosiy yordamchi vosita sifatida baxshining ot portretini to'laqonli chizishi uchun bosh ko'makchi vazifasini o'tashi haqida so'z boradi. O'ning tasvirini mukammal to'la chizishda, uni tinglovchiga aniq ko'rinishini etkazishda otlarni har bir qismiga alohida ta'rif va har birini o'xshatish asosida ta'riflash baxshi uchun qulay uslub sanaladi va bu uslubdan Sherobod dostonchilik maktabida keng qo'llanilishi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: doston, o'xshatish, epik formula, Sherobod dostonchilik maktabi, baxshi.

Abstract: This article talks about a small epic formula, similar to that used in the passages where the description of the horse is given, as a basic aid so that Bakhshi can fully draw a portrait of the horse. Describing horses based on an individual description of each part and comparison of each of them, painting the image of the horse perfectly complete, conveying its clear appearance to the listener, is considered a favorable technique for Bakhshi, and this technique has been shown to be widely used in the Sherabad school of epic.

Key words: epic, analogy, epic formula, school of epic Sherabad, Bakhshi.

Аннотация: В статье анализируются древние риторические каноны, состоящие из пяти частей, составляющих схему риторических действий, являющихся основными этапами речевой работы. Описан специальный механизм перевода мысли в слова, сформированы подробные и продуманные способы перевода внутренней речи во внешнюю, идейно-технологический цикл создания речи, механизмы обучения «пути от мысли к слову».

Ключевые слова: речь, красноречие, риторический канон, inventio, dispositio, elocutio, memoria, actio.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Inson tafakkurida kechuvchi barcha murakkab jarayonlarning tashqi olamdagi hamma uchun tanish va ko'nikilgan biror predmet, narsa-hodisaga xos belgi, xususiyatlarga qiyoslanishi va bu ifodaning anglanishi lozim bo'lgan tushunchani oson yetkazish vositasiga aylanishi o'xshatishlarni paydo qiladi. Shuning uchun o'xshatish tafakkurning yangilikni qidirish va kashf etishi borasidagi eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Xalq og'zaki ijodining barcha tur va janrlarida badiiy tasvir vositasi sifatida o'xshatishlardan foydalaniladi. O'xshatishlar inson tasavvuriga assotsiativ ta'sir ko'rsatib, tasvir obyektiga nisbatan ma'lum munosabatni shakllantiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).

“Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati”da “O'xshatish – narsa, hodisa yoki tushunchani ma'lum umumiylikka, o'xshashlikka ega bo'lgan boshqa narsa, hodisa yoki tushuncha bilan chog'ishtirish” ekani va bu o'xshash tomonlarni ko'rsatish, *-dek, -day*, qo'shimchalari hamda *xuddi, go'yo, misli, singari, yanglig', kabi* so'zlari bilan hosil qilinishi ko'rsatilgan. Lug'atda keltirilishicha, o'xshatishlar to'liq o'xshatish va qisqa o'xshatish sifatida farqlanadi. To'liq o'xshatishda to'rt element: 1) o'xshagan narsa; 2) o'xshatilgan narsa; 3) o'xshash sifat; 4) o'xshatish qo'shimchasi mavjud bo'ladi. Qisqa yoki to'liqsiz o'xshatishlarda bu to'rt element to'liq ishtirok etmaydi¹.

O'xshatish uni ko'rsatuvchi so'z yoki qo'shimcha ishtirok etmaganda ham ijro jarayonida kichik to'xtam, intonatsion pauzani talab qiladi. M.Yakubbekova o'zbek xalq qo'shiqlaridagi o'xshatishlarning kelib chiqishi (genezisi) jihatidan ikki turga: 1) an'anaviy o'xshatishlar; 2) favqulodda o'xshatishlarga ajratib o'rganadi. An'anaviy o'xshatishlar haqida “o'zbek xalq qo'shiqlaridagina uchramasdan, balki, umuman o'zbek folklorida, zamonaviy va mumtoz adabiyotimizda, jonli so'zlashuv nutqida ham uchraydigan odatiy

o'xshatishlardir”, degan fikrni keltirib o'tadi². An'anaviy o'xshatishlar o'z istilohida ifodalaganidek an'ana shakliga kirgan barqaror ifodalar bo'lib, o'zbek xalq dostonlarida kichik epik formula vazifasini bajaradi. Biz tadqiqotimiz doirasida ayni shu barqaror shaklga kirib, epik an'ananing bir qismi sifatida xalq baxshilari epik xotirasida saqlanib, o'zbek xalq dostonlari ijrosida doimiy qo'llaniluvchi, asosida o'xshatish turuvchi kichik epik formulalarga diqqat qilamiz.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/ DISCUSSION).

O'zbek xalq dostonlari ijrosida o'xshatishga asoslangan kichik epik formulalar juda keng qo'llaniladi. Ma'lumki, ijrochi xotirasidagi ma'lum bir predmet yoki obraz uning o'ziga xos xususiyatlari bilan birgalikda uning tasavvurida gavdalanadi. Ijrochining obrazli tafakkuri natijasida predmetning xususiyati boshqa bir shu xususiyati yorqinroq namoyon bo'ladigan predmet yoki obraz bilan taqqoslanadi va ayni shu taqqos doston kuylanganda so'zga ko'chadi.

O'xshatishlarda, asosan, tabiat hodisalari, nabotot va hayvonot olami, predmetlarga nisbat beriladi. Fozil Yo'ldosh o'g'li kuylagan “Alpomish” dostoniga nazar soladigan bo'lsak, mazkur dostonning o'zida yashin, jala, qor, yomg'ir, shamol kabi tabiat hodisalariga; olma, gul, za'faron kabi meva va o'simliklarga; toy, sher, nor, shunqor, bo'ta, ayiq, ilon kabi hayvonlarga; sim, olmos, dur, gavhar, ipak, minor, qorsoq, ravoch, bo'z kabi predmetlarga nisbatan o'xshatishlar qo'llangan. O'xshatishlarda, asosan, *-day, -dayin* qo'shimchalari va *misli* so'zidan foydalanilgan. Ulardan olma, gul, za'faron, toy, sher, nor, bo'ta, ayiq, olmos, dur-gavhar, ipak kabi elementlarga o'xshatish an'ana tusiga kirgan bo'lib, kichik epik formula shaklini olgan. Ayrim misralarda bir o'rinda ikki barqaror o'xshatish, ya'ni epik formulalar ham qo'llanilgan o'rinlar mavjud. Misol uchun: “Olmadayin so'lgan gulday tarzim bor” misrasida qahramonning holati so'lgan gulga, gulning so'lishi yana ham aniqroq – olmaning so'lishi kabi ekanligi ifodalanib, shu misraning o'zi

¹ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. №1. 2000. –B.341.

² Yakubbekova M. O'zbek xalq qo'shiqlarining lingvopoetik xususiyatlari. Filol.fanlari doktori...diss. – Toshkent, 2005. – B. 67.

ayni dostonda to'rt o'rinda epik formula sifatida takrorlanadi.

Xalq dostonlarida o'xshatishli kichik epik formulalar bosh qahramon bilan hamisha yondosh yuruvchi ot obraziga nisbatan ham keng qo'llaniladi. Otning ta'rif va tavsifi beriladigan parchalarda o'xshatishli kichik epik formulalar yordamchi vosita sifatida baxshining ot portretini to'laqonli chizishi uchun bosh ko'makchi vazifasini o'taydi.

Chori baxshi Umirov kuylagan dostonida otning nishablikdan, ya'ni balandlikdan pastga qarab tushishi qizga, Turkman xalqining suluv qiziga o'xshatiladi. Bu o'xshatish biz ko'rayotgan yuqorida dostonlardagi variantlaridan qisman farqlanib, ma'noviy bo'yoqdorlik qizning erkaliqi emas, suluvligi bilan ko'rsatiladi. "Tarkibadaxshon" va "Zaydinoy" dostonlarida o'xshovchi harakat otning nishablikdan tashlashi, irg'alib keb yurishi ekanligini ko'rsak, "Go'ro'g'lining o'zining paydo bo'lishi", "Malla savdogar", "Oltin qaboq" dostonlarida esa, bir xil otning o'ynashi ekanligini ko'ramiz. Bizningcha, epik formulaning Ahmad soqi va Qodir baxshilar kuylagan dostonlarda "boylarning erka qiziday" shaklida, Chorshanbi baxshi Rahmatullaev, Shoberdi baxshi Boltaev, Abdunazar baxshi Poyonovlarda "Lo'lining erka qiziday" yoki uning shevadagi ma'nodoshi "Jo'gining erka qiziday" shaklida qo'llanishini baxshilar ijodiy faoliyat yuritgan davrning ijtimoiy holati ta'sirida o'zgarishi bilan izohlanadi.

Ahmad soqi qo'llagan keyingi o'xshatish sovrining tasvirida bo'lib, "Sovrilaring sandalday" va "Har sovrining ustiga, Qizman kuyov aylanib, To'shak solib yotgiday" shaklida ifodalangan. Bu kichik epik formula "yotmoq" harakatiga nisbatan o'xshatishga asoslangan bo'lib, bu kichik epik formulani Ahmad soqi otning "sovri" ya'ni sag'ri – ot orqa oyog'ining ustki qismiga nisbatan qo'llasa, Sherobod baxshilari otning ikki oyog'ining ustki beldan bo'yingacha qismi – iyig'ini ta'riflashda "Iyig'ingga qarasa, Choli kampir jotgiday",

"Iyig'iga qarasang, Qirqta kampir yotguday" shaklida foydalanganlar. Sag'risini ta'riflashda esa, "Sag'risining ustiga, O'n besh o'tov tikkuday", "Sovrisiga qarasang, Sakson uyni tikkanday" kabi kichik epik formulalarni qo'llaydilar.

Otlarni har bir qismiga alohida ta'rif va har birini o'xshatish asosida ta'riflash o'zbek xalq dostonchiligiga xos uslub sanaladi. Har bir o'xshatishning takrorlanmasligi, obrazlilik, mubolag'adorligi bunday parchalarni yanada ohangdor va jozibali bo'lishini ta'minlaydi. Otlarni "qismlab" o'xshatib tasvirlash, boshqa xalqlar dostonlarida ham uchraydi. Xususan, "Jangar" qahramonlik eposida otni muhabbat bilan, har bir a'zosini o'xshatishlar vositasida tasvirlaydi. "Прекрасна, как у зайца, его спина. / Прекрасны гладкие бедра его, / Прекрасны, как у тушканчика, передние ноги его, / Картинно-прекрасна его голова, / Прекрасны сверлящие буравом глаза, / Прекрасна широкая грудь у него; / Четыре черных копыта – / Словно глубокие золотые чаши."³ Unda otning orqasi quyonnikidek chiroyliligi, go'zal, silliq sonlari, go'shoyoqnidek go'zal old oyoqlari, go'zal boshi, go'zal sokin ko'zlari, go'zal keng ko'kraklari va to'rt tuyog'i chuqur oltin piyoladek deb ta'riflanadi.

Otning tasvirini yorqinroq chizishda, uni tinglovchiga mukammal to'la ko'rinishini yetkazishda har bir ot qismini alohida-alohida kuylash baxshi uchun qulay uslub sanaladi.

Ko'zlarning mash'alaga qiyoslanishi ham an'ana tusiga kirgan bo'lib, bu kichik epik formulada o'xshatishning to'rt elementi ham to'liq ishtirok etadi, ya'ni o'xshatilgan narsa – mash'ala, o'xshagan narsa – ko'z, o'xshash sifat – yonish, o'xshatish qo'shimchasi – day. Bunday to'liq ifoda badiiy jihatda go'zal misrani hosil qiladi. Keyingi misralarda ham *yo'lbarsday*, *objo'shday* kabi o'xshatishlardan foydalanilganki, bu shoirning obrazli tafakkuri benihoya yuqori ekanligini ko'rsatadi.

³ Манджиева Б. Конь героя в калмыкской богатырской сказке и в героическом эпосе «Джангар». Современные проблемы науки и образования. № 1. 2015. – С. 3.

Ot ta'rifi keltirilgan parchalarning to'raligicha o'xshatishga asoslangan variantini Sherobod dostonchilik maktabi vakillari kuylagan dostonlarda ko'rishimiz mumkin. Xususan, "Zaydinoy" dostonining Qodir baxshi Rahim o'g'li variantida:

Sovrisiga qarasang,

Sakson uyni tikkanday.

Iyig'iga qarasang,

Qirqta kampir yotguday,

deb boshlanuvchi ot ta'rifi keltirilgan katta epik formulaning yetmish ikki misrasi otning tasviriga bag'ishlanib, shu o'rinda o'ttiz olti o'xshatish berilganki, har ikkinchi misrada birinchi misradagi o'xshagan detalni o'xshatuvchisi ko'rsatiladi. Baxshi otning tashqi ko'rinishi va harakatlarini o'xshatishli epik formulalar asosida har misrada shunday uyg'un tizgan va bu so'z munchog'ida tekis terilgan marjon kabi o'z o'rnini topgan.

Bunday otning tavsifini to'raligicha o'xshatishlar asosida keltirilganda barcha baxshi maktablarda qo'llaniladigan kichik epik formulalardan tashqari, Sherobod dostonchilik maktablari vakillarigagina xos bo'lgan kichik epik formulalarni ham ko'rishimiz mumkin. Masalan, Qodir baxshi kuylagan "Zaydinoy" dostonida o'xshatishli kichik epik formulalar asosida ifodalangan ot ta'rifini Chori baxshi Umirov kuylagan "Tarkibadaxshon", Chorshanbi baxshi Rahmatullaev, Shoberdi baxshi Boltaev, Abdunazar Poyonov kuylagan "Malla savdogar", Abdunazar Poyonov kuylagan "Oltin qoboq" dostonlaridagi ot ta'rifi keltirilgan katta epik formulalarda ham ayni yoki ayrim o'zgarish bilan qo'llanilganligini ko'rishimiz mumkin. Fikrimiz tasdig'i sifatida Abdunazar Poyonov kuylagan "Oltin qoboq" dostonidagi kuylangan "otga mamiz berish" (otni maqtash, ta'rif berish) o'rnini ko'rib chiqamiz:

To'bangdagi ikki ko'z,

Ajdarhoning ko'ziday,

Gijing-gijing o'ynaysan,

Jo'gining erka qiziday,

Sovringdagi go'shtlaring

Laylimkonning tuziday,

Badaning yuqaligi

Xitoyning qog'oziday.

O'zbek xalq dostonlarida qahramon va ot obrazini ajdarhoga qiyoslanishi epik formulaga aylanib, juda ko'p o'rinlarda qo'llanadi. Bu ilonsifat xayoliy mavjudot xalq og'zaki ijodining afsonaviy, mifologik obrazlaridan biri sanaladi. Bu o'rinda otning o'zi emas, ko'zi ajdarhoning ko'ziga qiyoslangan. Keyingi misralarda otning o'yinga tushishi jo'gi, ya'ni raqsga tushib, tomosha ko'rsatib yuruvchi ko'chmanchi xalq lo'lilarning qiziga o'xshatiladi. Keyingi misrada Sovrisidagi go'shtlari Laylimkonning tuziga qiyoslanadi. Laylimkon Surxondaryo viloyati Sherobod tumanida joylashgan tuz koni hisoblanib, xalq orasida Xo'jaykon deb ham yuritiladi. U shifobaxsh kon bo'lib, uning tuzlari kristall kabi yaltillab turadi. Misra orqali baxshi katta yaltirab turuvchi ot sovrisini ko'z oldimizga keltirishimizda yordam beradi.

"Tarkibadaxshon" dostonida esa ot ta'rifi Avazxonning Tarkibadaxshonning uzoq yo'liga chiqishida otga qayta-qayta qamchini urishi bilan qamchining zarbidan yashin tezligida yo'lga tushgan, achchig'i kelgan G'iro't tasviri chiziladi.

Ikki quloq tikka bo'lgan,

Keng adirning andiziday,

Bo'ktirchi gushi bilqillar,

To'ngnagan to'qson muziday.

Biz ko'rayotgan misralarda otning jahldagi tasvirini quloqlarining tik bo'lishi vositasida ifodalash bilan birga uni adir, kengliklarda o'suvchi o'simlik – andizga qiyoslanadi. Chunki "Andiz–(Inula) qoqidoshlar oilasiga mansub ko'p yillik o'tlar turkumi. ...O'zbekistonda bo'ydor turlari ko'proq tarqalgan". Andiz adirdagi o'simliklar orasida balandroq ko'rinib turishi bilan esga olinadi. Demak, quloqlarning tik turishi andizga qiyoslanishi, nafaqat ohang jihatdan, balki mazmunan ham o'rinlidir. Keyingi qatorda esa, ot go'shtlarining to'ngnagan (qotgan) muzga qiyoslanishi ham o'ziga xos o'xshatishli epik formula sanaladi. Abdunazar baxshi muz detalidan go'shtga emas, ko'zlarga nisbatan foydalanadi:

Joltillaydi ko'zlaring

*Chillada qishning muziday.
Tog'dan o'ynab tashlashing
Jaylovdan qaytgan qo'ziday,
Tikka-tikka qochishing
Tulkini quvgan toziday.
Gohida yurmay qolishing
Abdunazarning soziday.*

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

Biz ko'rib chiqayotgan dostonlarda ot tasvirini berishda ot va uning tana a'zolarini qiz, bibi (eshon quchgan bibi), qozi (pora yegan qozi), qo'zi, tozi, kiyik, ayiq (ayiqning bolasi), qal'a, jala (chillaning jalasi), tuz, muz (chillaning muzi), yulduz, lola, ko'rpa, supra, sep (kelining pichgan sepi), kubi (Boybichcha pishgan kubi), qozon, azon (mulla aytgan azon) kabi kishi, hayvon, tabiat hodisalari, narsa-buyum kabi elementlarga qiyoslash barqaror shakl olgan bo'lib, ular alohida so'z yoki kengaygan birikma shaklida epik formulaga aylangan.

Demak, o'zbek xalq dostonlarida qo'llanilgan an'anaviy o'xshatishlarning barqaror shakl olgan ko'rinishlari dostonlarda kichik epik formula vazifasini bajaradi. O'xshatish asosli kichik epik formulalar qo'llanish doirasi o'zbek xalq dostonlarida juda keng bo'lib, ijro davomida tasvirni, anglanishi lozim bo'lgan tushunchani oson yetkazish usuli sifatida baxshi improvizatsiyasi uchun imkoniyatlar tug'diradi. Bunday kichik epik formulalar ham nasriy, ham she'riy parchalarda barobar qo'llanilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

Alpomish. Fozil Yo'ldosh o'g'li varianti. O'zbek xalq ijodi yodgorliklari. J.1.– T. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotining matbaa ijodiy uyi. 2018.-B.67.

1. Go'ro'g'lining paydo bo'lishi" Ahmadjon Soyibnazarov varianti. O'zFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Folklor arxivi. № 1533.

2. Malla savdogar. O'zbek xalq dostoni. Aytuvchilar: Chorshanbi baxshi Rahmatullaev, Shoberdi baxshi Boltaev, Abdunazar Poyonov. Toshkent. "Akademnashr", 2018.

3. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. №1. 2000. –B.341.

4. Oltin qoboq. Aytuvchilar: Abdunazar Poyonov.– T.Akademnashr. 2018.-B. 109.

5. Ravshan. Ergash Jumanbulbul o'g'li. J.1. – T. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.1971..-B. 37.

6. Tarkibadaxshon. Aytuvchi: Chori baxshi Umirov, yozib oluvchi: Abdiolim Ergashev. O'zFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Folklor arxivi. №1814.

7. Yunus pari. Po'lkani baxshi varianti. O'zbek xalq ijodi .– T. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.1967.-B.191.

8. Zaydinoy. Qodir shoir varianti . O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Folklor arxivi.Inv. №1692.

9. Homidiy H. va b. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1967. – B.262.

10. Suhbat Abdunazar Poyonov bilan. 25.03.2020 y. Surxondaryo viloyati Qiziriq tumanida bo'lib o'tgan. – G.D.

11. Yakubbekova M. O'zbek xalq qo'shiqlarining lingvopoetik xususiyatlari. Filol.fanlari doktori...diss. – Toshkent, 2005. – B. 67.

12. Манджиева Б. Конь героя в калмыкской богатырской сказке и в героическом эпосе «Джангар». Современные проблемы науки и образования. № 1. 2015. – С. 3.

13. Ухов П.Д. Типические места (лоси соммунес) как средство паспортизации былин// Русский фольклор. Материалы и исследования. М.; Л., №2. 1957. С. 129—154.